‘भिखारी’ सङ्ग्रहका कवितामा पूर्वीय दर्शन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र
सङ्काय अन्तर्गत नेपाली केन्द्रीय विभाग स्नातकोत्तर
तह चौथो सत्रको नेपाली ४८३ पत्रको
प्रयोजनका लागि
प्रस्तुत

शोधपत्र

शोधकर्ता
सन्तोष गौतम
नेपाली केन्द्रीय विभाग
त्रिभुवन विश्वविद्यालय, कीर्तिपुर
काठमाडौं
२०७३

शोधनिर्देशकको सिफारिस

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय अन्तर्गत नेपाली एम्.ए. (शैक्षिक वर्ष : २०७०/७१) चौँथो सत्रका विद्यार्थी श्री सन्तोष गौतमले “भिखारी सङ्ग्रहका कवितामा पूर्वीय दर्शन” शीर्षकको यो शोध मेरा निर्देशनमा परिश्रमपूर्वक सम्पन्न गर्नुभएको हो । उहाँको यो शोधकार्य सन्तोषजनक भएकाले म यसको आवश्यक मूल्याङ्कनको व्यवस्थाका निम्ति नेपाली केन्द्रीय विभागसमक्ष सिफारिस गर्दछु ।

मिति २०७३ । ११ । २२

....

प्रा.डा. महादेव अवस्थी

शोधनिर्देशक

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्काय

नेपाली केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर

स्वीकृतिपत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय अन्तर्गत नेपाली केन्द्रीय विभागका छात्र श्री सन्तोष गौतमले सेमेस्टर प्रणालीअन्तर्गत स्नातकोत्तर चौँथो सत्रमा नेपाली विषयको निर्धारित पाठ्यांश (Nep-४८३)को परिपूर्तिको प्रयोजनका लागि तयार पार्नु भएको **भिखारी सङ्ग्रहका कवितामा पूर्वीय दर्शन** शीर्षकको शोधपत्रलाई मूल्याङ्कन गरी स्वीकृत गरिएको छ ।

मूल्याङ्कन समिति **हस्ताक्षर**

(१) **प्रा.डा. देवीप्रसाद गौतम** ....

(विभागीय प्रमुख)

(२) **प्रा.डा. महादेव अवस्थी** ....

(शोधनिर्देशक)

(३) **सह-प्रा.डा. नारायण गडतौला** ....

(बाह्य परीक्षक)

मिति : २०७३ । १२ । ०३

कृतज्ञताज्ञापन

भिखारी सङ्ग्रहका कवितामा पूर्वीय दर्शन शीर्षकको यो शोधपत्र मैले त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्कायअन्तर्गत स्नातकोत्तर तह, चौँथो सत्रको नेपाली विषयको ४८३ पत्रको प्रयोजनका लागि तयार पारेको हुँ । यस क्रममा म शोधको सैद्धान्तिक तथा प्रयोगात्मक ज्ञानसँगै निर्देशकका रूपमा कुशल मार्गदर्शन गराउनु हुने आदरणीय शोधनिर्देशक गुरु प्रा.डा. महादेव अवस्थीप्रति हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु । प्रस्तुत शीर्षकमा अनुसन्धान गर्न स्वीकृति प्रदान गर्नुहुने नेपाली केन्द्रीय विभागका विभागीय प्रमुख प्रा.डा. देवीप्रसाद गौतमप्रति पनि हार्दिक आभारी छु ।

कवितामा दर्शनजस्तो गम्भीर विषयको खोजी गरी शोधकार्य गर्ने साहस मलाई महेश संस्कृत गुरुकुलको संस्कृत शिक्षा एवं पूज्य गुरुवर डा. स्वामी रामानन्द गिरिका दार्शनिक प्रवचनहरुबाट प्राप्त भएकाले गुरुकुलपरिवार र पूज्य गुरुवरप्रति सदा कृतज्ञ छु । मेरो अध्ययन कार्यमा हरतरहबाट सहयोग गरी प्रेरणा प्रदान गर्ने पूजनीय बुवा मित्रलाल गौतम र आमा रमना गौतमप्रति कृतज्ञतासहित हार्दिक वन्दना गर्दछु । यस शोधकार्यका सन्दर्भमा बौद्धिक सल्लाह, सुझाव र उत्प्रेरणाका साथै आवश्यक सामग्रीसमेत प्रदान गर्नुहुने दार्शनिक व्यक्तित्व प्रा. शिवगोपाल रिसालप्रति हृदयतः आभारी छु । यसैगरी मलाई अध्यापन गर्नुहुने सम्पूर्ण गुरुवर्गप्रति पनि विनम्रतापूर्वक कृतज्ञता व्यक्त गर्दछु ।

शोधकार्यका लागि आवश्यक सामग्रीहरूको सङ्कलनकार्यमा सहयोग पुऱ्याउने त्रि.वि. केन्द्रीय पुस्तकालय र वाल्मीकि विद्यापीठको पुस्तकालयप्रति म आभारी छु भने शोधकार्यलाई यथाशीघ्र सम्पन्न गर्न हौसला दिँदै सामग्री उपलब्ध गराइदिनुहुने आदरणीय दाजु उमेशप्रसाद घिमिरेप्रति विशेष कृतज्ञता व्यक्त गर्दछु । प्रोत्साहनपूर्वक अध्ययनलाई सहज गराइदिनुहुने मेरा आदरणीय सहोदर दाजुहरू जयश्वर शर्मा, नारायण गौतम र लक्ष्मण गौतमप्रति पनि हृदयतः कृतज्ञ छु । यसैगरी सहपाठी साथीहरू पानुदत्त रेग्मी, ऋषिराम पौडेल, अर्जुन ढकाल, नेत्रप्रसाद फुँयाल लगायत शोधकार्यका सिलसिलामा प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष रूपमा सहयोग पुऱ्याउने सबैलाई हार्दिक धन्यवाद प्रदान गर्दछु । अन्त्यमा प्रस्तुत शोधपत्रमा समाविष्ट सन्दर्भग्रन्थ एवं लेखरचनाका स्रष्टा एवं सहयोगी सबैमा हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दै आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि म यो शोधपत्र त्रि.वि. नेपाली केन्द्रीय विभागसमक्ष प्रस्तुत गर्दछु ।

…………………

सन्तोष गौतम

क्रमाङ्क : ३७

शैक्षिक वर्ष : ०७०/०७१

स्नातकोत्तर तह, चौथो सत्र

नेपाली केन्द्रीय विभाग

त्रि.वि., कीर्तिपुर ।

मिति : २०७३ । ११ । २०

विषयसूची

अध्याय एक : शोधपरिचय १–७

१.१ विषयपरिचय १

१.२ शोधसमस्या १

१.३ शोधको उद्देश्य २

१.४ पूर्वकार्यको समीक्षा २

१.५ शोधको औचित्य ५

१.६ शोधको सीमाङ्कन ६

१.७ अध्ययनविधि ६

१.८ शोधपत्रको रूपरेखा ७

अध्याय दुई : पूर्वीय दर्शनको परिचय र विश्लेषण ढाँचा ८–२७

२.१ परिचय ८

२.२ दर्शनको परिचय ८

२.३ पूर्वीय दर्शनको सीमाङ्कन ९

२.४ षड्दर्शनको चिनारी ९

२.४.१ सांख्यदर्शन ९

२.४.२ योगदर्शन ११

२.४.३ न्यायदर्शन १३

२.४.४ वैशेषिक दर्शन १४

२.४.५ मीमांसादर्शन १५

२.४.६ वेदान्त दर्शन १६

२.४.६.१ अद्वैतवाद/शाङ्कर वेदान्त १६

२.४.६.२ विशिष्टाद्वैतवाद/रामानुजदर्शन १८

२.४.६.३ द्वैतवाद/मध्वदर्शन १८

२.४.६.४ द्वैताद्वैतवाद/निम्बार्कदर्शन १९

२.४.६.५ शुद्धाद्वैतवाद/बल्लभदर्शन २०

२.५ पूर्वीय दर्शनका प्रमुख मान्यताहरू २०
२.५.१ ईश्वर २१
२.५.२ आत्मा २२
२.५.३ जीव २२
२.५.४ प्रकृति २३
२.५.५ शरीर २३
२.५.६ मन २४
२.५.७ बन्धन तथा मोक्ष २४
२.५.८ ज्ञान तथा अज्ञान २५
२.५.९ सुख तथा दु:ख २५
२.५.१० कर्म २५
२.५.११ जन्म, मृत्यु र पुनर्जन्म २६
२.५.१२ आत्मसंयम २६
२.६ विश्लेषण ढाँचा २६
२.७ निष्कर्ष २७

अध्याय तीन : भिखारी सङ्ग्रहका कविताहरूको सर्वेक्षण २८–४३
३.१ परिचय २८
३.२ भिखारी सङ्ग्रहका कविताहरूको सर्वेक्षण २८
३.२.१ भिखारी २८
३.२.२ बादल २९
३.२.३ तिनको घँसिया गीत ३०
३.२.४ माली ३०
३.२.५ सन्ध्या ३१
३.२.६ सम्झना ३२
३.२.७ यात्री ३३
३.२.८ वन ३३
३.२.९ प्रश्नोत्तर ३४

३.२.१० आफ्नो घर ३५

३.२.११ जीवन वन ३५

३.२.१२ बालककाल ३६

३.२.१३ वृक्ष ३७

३.२.१४ गरीब ३७

३.२.१५ किसान ३८

३.२.१६ चारु ३९

३.२.१७ वसन्त ४०

३.२.१८ जीवन ४०

३.२.१९ अन्त्यमा ४१

३.२.२० जिन्दगीको मौसम ४१

३.२.२१ झरना ४२

३.२.२२ घाँसी ४३

३.३ निष्कर्ष ४३

अध्याय चार : भिखारी सङ्ग्रहका कवितामा पाइने पूर्वीय दर्शनको विश्लेषण ४४–६७

४.१ परिचय ४४

४.२ भिखारी सङ्ग्रहका कवितामा पाइने पूर्वीय दर्शनको विश्लेषण ४४

४.२.१ ब्रह्म तथा मायासम्बन्धी धारणा ४४

४.२.२ कर्मसम्बन्धी चिन्तन ४६

४.२.३ ईश्वरचिन्तन तथा जीवेश्वरवादी धारणा ५१

४.२.४ प्रकृतिसम्बन्धी चिन्तन ५६

४.२.५ जीवनसम्बन्धी चिन्तन ५९

४.२.६ आस्तिकता तथा नैतिक चेतना ६३

४.३ निष्कर्ष ६७

अध्याय पाँच : भिखारी सङ्ग्रहका कविताहरूको अभिव्यक्ति शिल्प ६८–७८

५.१ परिचय ६८

५.२ भिखारी सङ्ग्रहका कविताहरूको अभिव्यक्तिशिल्प ६८

५.२.१ संरचनागत अभिव्यक्ति ६८

५.२.२ आलङ्कारिक अभिव्यक्ति ७१

५.२.३ भावात्मक अभिव्यक्ति ७४

५.२.४ लयात्मक अभिव्यक्ति ७५

५.२.५ भाषाशैलीगत अभिव्यक्ति ७६

५.२.६ उक्तिढाँचागत अभिव्यक्ति ७७

५.३ निष्कर्ष ७८

अध्याय छ : सारांश तथा निष्कर्ष ७९–८३

६.१ सारांश ७९

६.२ निष्कर्ष ८१

सन्दर्भ सामग्रीसूची ८४–८६

चिह्न तथा सङ्क्षेपीकृत शब्दसूची

अनु.	अनुवादक
क.उ.	कठोपनिषद्
गीता	श्रीमद्भगवद्गीता
डा.	डाक्टर
त्रि.वि.	त्रिभुवन विश्वविद्यालय
ने.प्र.प्र	नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान
ने.सं.वि	नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय
प्रा.	प्राध्यापक
पृ.	पृष्ठ
बृ.उ.	बृहदारण्यक उपनिषद्
म.सं.वि.	महेन्द्र संस्कृत विश्वविद्यालय
वै.सू.	वैशेषिक
सम्पा.	सम्पादक
संस्क.	संस्करण
सां.का.	साङ्ख्यकारिका
श्रीमद्भा. महा.	श्रीमद्भागवत महापुराण
/	अथवा, वा
...	केही अंश छाडिएको